

Manihejstvo: Analiza dualističke religije i njezina trajna ostavština

Autor: Davor Moravek

Sažetak

Ovaj rad nudi kritičku analizu manihejstva, ne samo kao povijesne religije, već i kao trajne intelektualne strukture. Polazeći od rekonstrukcije njegove složene kozmologije i društvene organizacije na temelju fragmentiranih izvora, rad istražuje središnju tezu: kako je manihejski radikalni dualizam, nakon institucionalnog nestanka religije, preživio kao otporan kognitivni i retorički arhetip. Analizom njegovih odjeka, od Augustinove teologije do suvremenog političkog diskursa i popularne kulture, rad argumentira da je manihejska binarna logika postala sveprisutan, premda često nepriznat, okvir za konceptualizaciju sukoba u zapadnoj misli. Time se povijesni značaj manihejstva revalorizira, prikazujući ga kao ključnu paradigmu za razumijevanje trajnosti dualističkog mišljenja.

Ključne riječi: manihejstvo, dualizam, gnosticizam, Mani, sveti Augustin, povijest ideja, arhetip

Abstract

This paper provides a critical analysis of Manichaeism, not merely as a historical religion, but as an enduring intellectual structure. Beginning with a reconstruction of its complex cosmology and social organization from fragmented sources, the paper investigates the central thesis: how Manichaean radical dualism, following the religion's institutional demise, survived as a resilient cognitive and rhetorical archetype. By analyzing its echoes from Augustinian theology to contemporary political discourse and popular culture, the paper argues that the Manichaean binary logic has become a pervasive, though often unrecognized, framework for conceptualizing conflict in Western thought. This re-evaluates the historical significance of Manichaeism, presenting it as a key paradigm for understanding the persistence of dualistic thinking.

Keywords: Manichaeism, dualism, Gnosticism, Mani, Saint Augustine, history of ideas, archetype

Uvod: Prorok Mani i rađanje univerzalne religije

Povijesni i religijski kontekst Mezopotamije u 3. stoljeću

Manihejstvo je nastalo u 3. stoljeću poslije Krista, u razdoblju dubokih političkih i duhovnih previranja. Njegova kolijevka bila je Mezopotamija, povijesno raskrižje civilizacija, koja se u to vrijeme nalazila pod vlašću Novoperzijskog (Sasanidskog) Carstva. Iako su Sasanidi promovirali zoroastrizam kao državnu religiju, dajući njegovim svećenicima značajnu moć, rana faza carstva, posebice pod vladavinom Šapura I., bila je obilježena i određenim stupnjem tolerancije (Foltz, 2010). Time je stvoren jedinstven politički prostor za procvat brojnih vjerskih zajednica.

Mezopotamija je predstavljala složeni amalgam vjerovanja: uz dominantni zoroastrizam, ondje su postojale drevne babilonske tradicije, snažne židovske zajednice te raznolike kršćanske i gnostičke sekte. Dodatno, trgovački putevi, poput Puta svile, donosili su utjecaje budizma iz Indije

i Središnje Azije (Mantz, 2016). U takvom pluralističkom okruženju, Manijev pokušaj stvaranja univerzalne religije nije bio samo teološka inovacija, već i odgovor na kulturnu fragmentaciju. Njegova sposobnost da integrira elemente iz zoroastrizma, kršćanstva i budizma predstavljala je potencijalni ujedinjujući faktor za raznoliko stanovništvo. Upravo je ta univerzalnost, koja je nudila koherentnu viziju nasuprot nacionalno ograničenom zoroastrizmu, bila jedan od ključnih razloga zašto je Manijevo učenje u početku dobilo potporu kralja Šapura I. (Foltz, 2010). Sociološka privlačnost manihejstva bila je višestruka. Njegova pismena kultura i prenosivost učenja putem definiranog kanona svetih spisa činili su ga privlačnim za trgovce i putnike duž Puta svile. Istovremeno, ponuđeno racionalno i sveobuhvatno objašnjenje problema zla privlačilo je intelektualce i one koji su tražili odgovore na temeljna egzistencijalna pitanja koja druge religije nisu uspijevale zadovoljavajuće riješiti.

Manijev život: Od gnostičke sekte do božanskog otkrivenja

Osnivač manihejstva, Mani, rođen je 14. travnja 216. godine u Seleuciji-Ktesifonu. Kako saznajemo iz *Kölnskog manihejskog kodeksa*, grčkog rukopisa iz 5. stoljeća koji pruža jedinstvene biografske detalje, Mani je odrastao u specifičnom duhovnom okruženju (Gardner & Lieu, 2004). Njegov otac Patek bio je član Elkasaita, judeo-kršćanske baptističke gnostičke sekte. Ovo rano izlaganje gnostičkim idejama – prijezoru prema materijalnom svijetu, naglasku na tajnom znanju (*gnōzi*) i asketskim praksama – duboko je oblikovalo Manijevu kasniju misao (Markschies, 2003).

Prema manihejskoj tradiciji, ključni trenuci u Manijevu životu bila su dva božanska otkrivenja. Prvo u dvanaestoj, a drugo u dvadesetčetvrtj godini. U tim vizijama obratio mu se njegov nebeski „Blizanac” (*Syzygos*), ključni gnostički koncept nebeskog dvojnika ili anđeoskog alter ega. Taj Blizanac nije bio vanjski glasnik, već manifestacija Manijeve vlastite božanske suštine koja mu je otkrila ezoterično znanje i njegovu pravu misiju: da postane „Pečat proroka”, posljednji glasnik božanske istine čiji je zadatak bio upotpuniti i ispraviti sve prethodne, lokalno ograničene religije. Ova otkrivenja, shvaćena kao čin sjećanja (*anamneze*) na vlastito božansko porijeklo, potaknula su ga da raskine s Elkasaitima i krene na vlastiti misionarski put (Bevan, 1930).

Manijev životni put odražava strukturu njegove teologije. Kao što je njegova religija sinteza različitih tradicija, tako je i njegov osobni razvoj bio putovanje kroz te tradicije. Prva misijska putovanja odvela su ga u Indiju, gdje se izravno upoznao s budizmom. Taj susret ostavio je neizbrisiv trag na manihejstvo, koje je usvojilo koncepte poput reinkarnacije duše i monaške strukture zajednice. Njegova biografija, stoga, mikrokozmos je njegove univerzalne vizije: put od partikularne sekte do globalne religije koja tvrdi da nadilazi sve prethodne.

Odnos sa Sasanidskim Carstvom: Od kraljevske potpore do mučeništva

Po povratku iz Indije, Mani je iskoristio relativno tolerantnu klimu pod Šapuirom I. (vladao 240.–272.) i uspio zadobiti njegovu naklonost. Kralj mu je dozvolio da slobodno propovijeda diljem carstva, a Mani mu je zauzvrat posvetio jedno od svojih glavnih djela, *Šabuhrgan*. Međutim, Manijevo učenje, koje je osuđivalo prokreaciju i materijalna dobra, izravno je potkopavalo autoritet zoroastrijskog svećenstva koje je branilo postojeći društveni poredak (Lieu, 1992).

Politički prostor za manihejstvo počeo se zatvarati dolaskom revnijeg zoroastrijskog svećenika Kartera (Kerdīra), čiji je utjecaj rastao. Sukob je postao neizbježan nakon Šapurove smrti. Pod vladavinom Bahrama I., koji je bio pod snažnim Karterovim utjecajem, Mani je pozvan na dvor, proglašen otpadnikom i bačen u tamnicu. Nakon 26 dana teškog mučenja, koje su njegovi sljedbenici kasnije opisivali kao „raspeće“, Mani je umro oko 277. godine. Njegovo tijelo je raskomadano, a glava izložena na gradskim vratima kao upozorenje (Foltz, 2010).

Manijevo mučeništvo i progon koji je uslijedio bili su ključni katalizator za globalno širenje njegove religije. Pokušaj uništenja pokreta u njegovu središtu imao je paradoksalan učinak: umjesto da ga uništi, transformirao ga je u dijasporičnu i izrazito misionarsku religiju. Bježeći pred progonima, Manijevi sljedbenici raspršili su se na Zapad, u Rimsko Carstvo, i na Istok, duž Puta svile, noseći sa sobom učenje svoga proroka mučenika.

Istraživačko pitanje i teza rada

Ovaj rad polazi od središnjeg istraživačkog pitanja: „Kako je manihejski dualizam, kao teološki sustav, preživio uništenje svoje institucionalne forme i transformirao se u trajni kulturni i intelektualni arhetip?“ U potrazi za odgovorom, rad postavlja sljedeću tezu: „Manihejstvo, unatoč svom povijesnom nestanku kao organizirane religije, predstavlja paradigmatički primjer rane globalizirane, sinkretičke vjere čiji je radikalni dualizam opstao ne samo kao teološki utjecaj na kasnije 'heretičke' pokrete, već i kao trajni kognitivni i retorički okvir koji i danas oblikuje zapadnjačku filozofsku misao o zlu, politički diskurs i popularnu kulturu.“

Metodološki pristup i problematika izvora

Proučavanje manihejstva suočava se s jedinstvenim metodološkim izazovima koji zahtijevaju kritički pristup izvorima. Znanje o ovoj religiji temelji se na dvije fundamentalno različite, a često i suprotstavljene, vrste dokaza: vanjskim, pretežno neprijateljskim opisima, i unutarnjim, autentičnim, ali fragmentiranim tekstovima samih manihejaca. Ovaj rad stoga koristi kritičku historiografsku metodu koja uspoređuje i suprotstavlja ove izvore kako bi rekonstruirala što vjerniju sliku. Ta metoda podrazumijeva triangulaciju izvora, odnosno usporedbu unutarnjih (manihejskih) i vanjskih (herezioloških) tekstova kako bi se identificirale točke slaganja i razilaženja. Nadalje, metoda zahtijeva pažljivo kontekstualiziranje svakog izvora unutar njegova specifičnog povijesnog, kulturnog i polemičkog okruženja, prepoznajući da nijedan tekst nije neutralan promatrač, već aktivni sudionik u religijskim sukobima kasne antike.

Hereziološka pristranost: Značajan dio našeg znanja o manihejstvu dolazi iz pera njegovih protivnika – hereziologa poput svetog Augustina, kršćanskih apologeta i islamskih polemičara (npr. al-Nadim). Njihov cilj nije bio objektivno opisivanje, već pobijanje i karikiranje učenja koje su smatrali opasnom herezom. Stoga se njihovi zapisi moraju čitati s oprezom, prepoznajući da često pojednostavljuju ili namjerno iskrivljuju složene doktrine kako bi ih lakše opovrgnuli. Rad uokviruje ove izvore ne kao neutralne opise, već kao ključni dio povijesne recepcije i transformacije manihejstva.

Fragmentarna priroda primarnih izvora: Protuotrov hereziološkoj pristranosti leži u autentičnim manihejskim tekstovima, koji su, nažalost, sačuvani uglavnom u fragmentima i otkriveni su tek

arheološkim istraživanjima u 20. stoljeću. Ovi tekstovi pružaju neprocjenjiv uvid u vjerovanja, rituale i život zajednice iz perspektive samih vjernika. Tri su ključne skupine primarnih izvora koje će se koristiti u ovom radu:

Kölnski manihejski kodeks: Minijturni grčki kodeks iz 5. stoljeća, otkriven u Egiptu, koji sadrži biografske detalje o Manijevoj mladosti unutar judeo-kršćanske baptističke sekte Elkasaita. Njegovo otkriće potvrdilo je Manijeve korijene u specifičnom gnostičkom miljeu kasne antike.

Kodeksi iz Medinet Madija (Egipat): Knjižnica od sedam koptskih tekstova otkrivena 1929. godine, koja uključuje ključna doktrinarna i liturgijska djela poput *Kephalaia* (Glavice), *Knjige psalama* i *Homilija*. Ovi tekstovi nude izravan uvid u manihejsku teologiju i etiku (Dubois, 2017; BeDuhn, 2013).

Turfanski fragmenti (Kina): Ogromna zbirka rukopisa na različitim iranskim jezicima, staroturskom i kineskom, pronađena početkom 20. stoljeća na Putu svile. Ovi fragmenti, koji uključuju i predivno iluminirane rukopise, ključni su za razumijevanje manihejske umjetnosti, rituala i procesa prilagodbe religije u srednjoazijskom i kineskom kontekstu.

Uvođenjem ovog metodološkog okvira, rad prvo predstavlja manihejski svjetonazor rekonstruiran iz autentičnih izvora, a zatim analizira kako je taj pogled bio primljen, iskrivljen i na kraju kooptiran od strane njegovih protivnika i nasljednika. Pritom se svjesno prihvaćaju određena metodološka ograničenja. Povezivanje antičkog misaonog okvira sa suvremenim fenomenima nužno je analogijsko, a ne kauzalno. Teza ne implicira izravan povijesni kontinuitet, već postojanje trajne strukturalne sličnosti u načinu na koji se konceptualizira sukob. Nadalje, analiza se oslanja na dostupnu literaturu, svjesna da najnovija arheološka i filološka otkrića mogu dodatno nijansirati predstavljene zaključke.

Tablica 1: Kronologija ključnih događaja u povijesti manihejstva

Datum (približno)	Događaj	Značaj
216. n.e.	Rođenje Manija u Seleuciji-Ktesifonu, Mezopotamija.	Početak života osnivača religije.
240. n.e.	Manijeva druga objava i početak javnog djelovanja.	Formalni početak manihejske misije.
cca. 242. n.e.	Mani zadobiva potporu sasanidskog kralja Šapura I.	Ključno razdoblje ranog, zaštićenog širenja unutar Perzijskog Carstva.
277. n.e.	Mučeništvo Manija pod kraljem Bahramom I.	Transformacija pokreta u religiju mučenika i poticaj za globalno širenje.
cca. 302. n.e.	Dioklecijanov edikt protiv manihejaca.	Prvi veliki, sustavni progon od strane Rimskog Carstva.
350.–450. n.e.	Zlatno doba manihejstva u Sjevernoj Africi; Augustin je Slušatelj.	Intelektualni i demografski vrhunac religije na Zapadu.
762. n.e.	Manihejstvo postaje državna religija Ujgurskog Kaganata.	Stvaranje moćnog političkog središta i zaštitnika vjere u Središnjoj Aziji.
840. n.e.	Pad Ujgurskog Kaganata.	Gubitak političke zaštite i početak opadanja u Središnjoj Aziji.
12.–13. st.	Vrhunac katarskog pokreta u Europi.	Najznačajniji srednjovjekovni dualistički pokret pod manihejskim utjecajem.
Nakon 14. st.	Postupni nestanak posljednjih zajednica u južnoj Kini.	Kraj manihejstva kao organizirane svjetske religije.

Kozmička drama: Manihejski mit o stvaranju, padu i spasenju**Dva principa: Vječna Kraljevstva Svjetla i Tame**

U samom srcu manihejske teologije nalazi se radikalni i apsolutni dualizam. Za razliku od drugih sustava, manihejstvo ne postavlja zlo kao odsutnost dobra ili kao posljedicu pada, već kao vječni, nestvoreni i neovisni ontološki princip. Postoje dva iskonska, suprotstavljena kraljevstva. Kao što jedan koptski tekst navodi: "Postoje dva korijena, jedan Svjetla i jedan Tame... odvojeni jedan od drugog od samog početka" (citirano u Gardner & Lieu, 2004., str. 8).

Kraljevstvo Svjetla: svijet je mira, reda i harmonije, kojim vlada Otac Veličine. Njegova

supstanca sastoji se od pet božanskih elemenata: etera, vjetra, svjetlosti, vode i vatre (Jonas, 1963).

Kraljevstvo Tame: nasuprot tome, svijet je kaosa, sukoba i nasilja. Njime vlada Princ Tame. Njegova supstanca također se sastoji od pet mračnih elemenata: dima, proždiruće vatre, razornog vjetra, mutne vode i tame (BeDuhn, 2002).

Temeljna implikacija ovog učenja jest da dualizam nije samo moralni, već supstancijalni. Dobro i Zlo nisu apstraktni koncepti, već doslovne, vječne „supstance“. Materija sama po sebi nije neutralna, već je aktivna manifestacija zla. Ova premisa kamen je temeljac cjelokupne manihejske etike, jer svaka interakcija s materijalnim svijetom predstavlja opasno miješanje s neprijateljskom supstancom (Jonas, 1963).

Tri trenutka: Kozmička povijest

Manihejski mit o svemiru odvija se kroz tri velika „trenutka“ ili doba, koja objašnjavaju porijeklo, sadašnje stanje i konačnu sudbinu svijeta (Foltz, 2010).

Prvo vrijeme (Prošlost): U početku su dva kraljevstva postojala odvojeno. Mir je narušen kada je Princ Tame napao Kraljevstvo Svjetla. Kao odgovor, Otac Veličine emanirao je Prvog Čovjeka, koji je sišao u bitku, ali je bio poražen. Njegove čestice svjetlosti (duše) progutale su sile Tame, što je dovelo do tragičnog miješanja dvaju principa (Jonas, 1963; Gardner & Lieu, 2004).

Drugo vrijeme (Sadašnjost): Kao odgovor na poraz, pokreće se druga kreacija. Materijalni svemir stvoren je od tijela poraženih demona kako bi poslužio kao divovski mehanizam za pročišćavanje. Njegova jedina svrha je postupno oslobađanje zarobljenih čestica svjetlosti. Prirodni fenomeni, poput Mjesečevih mijena, tumačeni su kao vidljivi dokazi ovog procesa (Foltz, 2010).

Treće vrijeme (Budućnost): Proces oslobađanja svjetlosti nastavlja se kroz povijest. Na kraju vremena, kada veći dio svjetlosti bude oslobođen, dogodit će se konačna bitka i veliki požar koji će pročititi preostale čestice. Nakon toga, Tama će biti zauvijek zatočena, a dva kraljevstva vratit će se u svoje prvobitno stanje vječne odvojenosti (Gardner & Lieu, 2004).

Tablica 2: Kozmološki sustav manihejstva

RAZINA	KRALJEVSTVO SVJETLA (Dobro)	KRALJEVSTVO TAME (Zlo)
Vrhovni Princip	Otac Veličine	Princ Tame
Supstanca	Pet elemenata: Eter, Vjetar, Svjetlost, Voda, Vatra	Pet elemenata: Dim, Vatra, Vjetar, Mutna voda, Tama
Entiteti	Eoni, Majka Života, Prvi Čovjek, Živi Duh	Demoni, Arhonti, Az (Požuda)
KOZMIČKA POVIJEST (TRI TREUTKA)		
1. Prošlost	Odvojenost: Vječni mir.	Napad: Tama napada Svjetlo.
2. Sadašnjost	Miješanje: Prvi Čovjek je poražen, čestice Svjetla su zarobljene u materiji (Tami). Svemir je stvoren kao mehanizam za pročišćavanje.	
3. Budućnost	Konačno razdvajanje: Svjetlost je oslobođena.	Tama je zauvijek zatočena.

Uloga Adama i Eve: Demonski plan za vječno zarobljeništvo

Stvaranje čovječanstva u manihejskom mitu nije djelo dobrog Boga, već očajnički i lukav protunapad sila Tame. Nakon što je stvoren svemir kao mehanizam za oslobađanje svjetlosti, demoni su stvorili prvog čovjeka, Adama, i prvu ženu, Evu, kao najsofisticiranije moguće zatvore za svjetlost. Njihova tijela stvorena su od materije Tame, ali su u njih koncentrirali najveću moguću količinu ukradene svjetlosti, čineći čovjeka mikrokozmosom – bojnim poljem na kojem se odvija kozmički sukob (BeDuhn, 2002; Gardner & Lieu, 2004).

Središnji dio ovog demonskog plana jest seksualna reprodukcija. Kroz rađanje djece, zarobljene čestice svjetlosti dalje se fragmentiraju i zatvaraju u nova tjelesna zatvora. Time se proces oslobođenja odgađa i produžava patnja božanske duše (Coulano, 1991). Da bi spasio čovječanstvo, Otac Veličine šalje spasiteljsku figuru, Isusa Svjetlosnog (*Jesus Splendour*), koji silazi da probudi Adama iz sna neznanja. On mu otkriva istinu o njegovu božanskom porijeklu, o zarobljenosti njegove duše u tijelu i o putu ka oslobođenju (Jonas, 1963; Gardner & Lieu, 2004).

Arzhang: Vizualni kanon kozmosa

Prepoznajući složenost svoje kozmologije, Mani, koji je i sam bio vješt umjetnik, stvorio je ilustriranu knjigu, poznatu u Perziji kao *Arzhang* (u koptskim izvorima *Eikōn*), koja je služila kao vizualni kanon mita (Gulácsi, 2005). Ova "Knjiga slika" nije bila samo ukras, već ključni pedagoški

i misionarski alat. Njezina je funkcija bila dvojaka: prvo, spriječiti pogrešna tumačenja i doktrinarnu korupciju; i drugo, prevesti apstraktne teološke koncepte u univerzalan, vizualni jezik. *Arzhang* naglašava Manijevu inovativnu upotrebu multimedije u širenju vjere. Iako je originalno djelo izgubljeno, njegova važnost potvrđena je u brojnim tekstualnim izvorima, a bogata umjetnička tradicija koju je inspirirao vidljiva je u izvanrednim fragmentima iluminiranih rukopisa pronađenih u Turfanu (Klimkeit, 1993).

Struktura vjere i zajednice: Put ka oslobođenju

Spasenje kroz Gnozu (Spoznavu)

U manihejstvu se spasenje ne postiže vjerom ili dobrim djelima, već prvenstveno kroz *gnozu* – prosvjetljujuću spoznavu. Ova spoznaja obuhvaća razumijevanje kozmičke drame i prirode vlastite duše kao zarobljene božanske iskre. Spoznati sebe znači sjetiti se svog božanskog porijekla. To je čin *anamneze* (sjećanja) koji čovjeku otkriva da je on zapravo čestica božanskog Svjetla. Nezanjanje se smatra glavnim uzrokom patnje i korijenom zarobljenosti (Markschies, 2003).

Manihejska crkva: Stroga hijerarhija Izabranih i Slušatelja

Manihejska zajednica, vjerojatno po uzoru na budističku *sanghu*, bila je strogo podijeljena u dvije klase (Foltz, 2010):

Izabrani (*Electi*): Uži krug posvećenih asketa, svećenika i svećenica, koji su živjeli u potpunoj čistoći. Njihova je uloga bila ključna u kozmičkom procesu spasenja. Vjerovalo se da se kroz njihovu probavu čestice svjetlosti, zarobljene u biljkama koje su jeli, oslobađaju i uzdižu prema nebesima. Jedan tekst iz *Kephalaia* opisuje ih kao one "koji su odvojili sebe od svijeta i njegovih zabluda" (citirano u BeDuhn, 2013).

Slušatelji (*Auditores*): Širi krug laika koji su svojim radom i materijalnim dobrima podržavali Izabrane. Bilo im je dopušteno posjedovati imovinu i stupati u brak, iako uz stroga pravila. Njihovo spasenje ovisilo je o služenju Izabranima, a nadali su se da će se u sljedećem životu reinkarnirati kao Izabrani (Gardner & Lieu, 2004).

Ova struktura stvarala je simbiotski odnos koji je osiguravao i duhovnu čistoću i materijalnu održivost pokreta.

Etika, rituali i življena vjera: Od Tri pečata do Bema festivala

Život Izabranih bio je reguliran s „Tri pečata“ (*signacula*), koja su predstavljala temelj njihove asketske discipline (Lieu, 1992):

Pečat usta (*signaculum oris*): Zabrana jedenja mesa, pijenja vina i nečistog govora.

Pečat ruku (*signaculum manuum*): Zabrana bilo kakvog djelovanja koje bi moglo oštetiti čestice svjetlosti (npr. poljoprivredni radovi).

Pečat srca/grudi (*signaculum sinus*): Zabrana svih seksualnih odnosa i misli.

Osim stroge etike, manihejstvo je imalo i bogat ritualni život. Svakodnevni život uključivao je molitve, postove i ispovijedanje grijeha. Korištenje himni, sačuvanih u primarnim izvorima poput *Koptske knjige psalama*, bilo je središnji dio bogoštovlja (Gardner & Lieu, 2004). Vrhunac liturgijske godine bio je festival *Bema*, koji je komemorirao Manijevo mučeništvo. U središtu obreda nalazilo se prazno prijestolje koje je simboliziralo Manijevu stalnu, nevidljivu prisutnost

(BeDuhn, 2002). Ovaj ritual odsutnog vođe jačao je dijasporičnu i otpornu prirodu zajednice.

Položaj žena u manihejskoj zajednici

Jedan od progresivnih aspekata manihejstva bio je položaj žena. Žene su mogle postati punopravne članice najviše klase, *Electae* (ženske Izabrane), čime su postizale isti duhovni status kao i njihovi muški kolege. To im je nudilo razinu religijske autonomije nedostupnu u većini suvremenih religija (Baker-Brian, 2011). Ipak, ova društvena praksa stoji u napetosti s često negativnim prikazom ženskog principa u manihejskoj kozmologiji. Likovi poput Eve i demonice Āz (Požude) predstavljaju žensko kao medij kroz koji djeluju materija i zlo. Ova dihotomija otkriva kompleksan stav manihejstva prema ženama, gdje je duhovni potencijal pojedinke bio priznat, ali je ženski princip u apstraktnom smislu ostao povezan s opasnostima materijalnog svijeta.

Sveti spisi: Kanon kao jamstvo doktrinarnog jedinstva

Jedna od Manijevih ključnih inovacija bilo je stvaranje čvrsto definiranog kanona svetih spisa koje je osobno napisao kako bi izbjegao doktrinarne sporove (Gardner & Lieu, 2004). Manihejstvo je bilo „religija Knjige” *par excellence*. Glavni kanon sastojao se od devet djela, uključujući sedam teoloških rasprava, *Šabuhrgan* posvećen kralju Šapuru I., te ilustrirani *Arzhang*.

Globalni doseg i otpor: Povijest širenja i progona

Misija na Zapadu: Širenje i sukob s Rimskim Carstvom

Manihejstvo se izuzetno brzo proširilo prema Zapadu, a do kraja 3. stoljeća zajednice su postojale u Egiptu, Siriji i Rimu. Tijekom 4. stoljeća cvale su diljem Sjeverne Afrike, Male Azije, Balkana i Italije (Lieu, 1992). Religija je bila privlačna jer je nudila racionalno objašnjenje zla i predstavljala se kao pročišćena forma kršćanstva.

Međutim, uspjeh je izazvao žestoku reakciju, koja nije bila samo teološka, već i geopolitička. Progon je započeo već pod poganskim carem Dioklecijanom oko 302. godine, koji je osudio manihejce kao agente neprijateljske Perzije. Zbog perzijskog podrijetla religije, manihejci su često viđeni kao potencijalna „peta kolona” (Lieu, 1980). Progon se pojačao nakon što je kršćanstvo postalo državna religija, što je s vremenom dovelo do gotovo potpunog iskorjenjivanja religije na Zapadu.

Misija na Istoku: Put svile i Ujgurska država

Dok je na Zapadu bilo proganjano, manihejstvo je pronašlo plodnije tlo na Istoku, šireći se duž Puta svile (Foltz, 2010). Veliki preokret dogodio se 762. godine kada je Böğü Qaghan, vladar Ujgurskog Kaganata, proglasio manihejstvo državnom religijom. Gotovo jedno stoljeće (oko 762.–840.) manihejstvo je uživalo razdoblje prosperiteta, što dokazuju bogati arheološki nalazi iz oaze Turfan. Ovaj period završio je slomom Ujgurskog Kaganata 840. godine (Mikkelsen, 2017).

U Kinu je manihejstvo stiglo u 7. stoljeću, gdje je postalo poznato kao *Mingjiao* (明教), „Religija Svjetla”. Kako bi preživjelo, prošlo je kroz proces duboke sinizacije, usvajajući terminologiju iz budizma i taoizma (Mikkelsen, 2017). Nakon velikih progona stranih religija, preživjelo je kao tajna, pučka religija u južnoj Kini. Posljednji poznati manihejski hram, Cao'an, postoji i danas,

prenamijenjen u budistički hram (Mantz, 2016).

Dualizam u komparativnoj perspektivi

Manihejstvo naspram Zoroastrizma

Iako je Mani odrastao u okruženju prožetom iranskim idejama, njegov se dualizam bitno razlikuje od zoroastrijskog. Dok se oba sustava temelje na sukobu Dobra i Zla, u manihejizmu su dva principa apsolutno jednaka i vječna. U kasnijem zoroastrizmu, Ahriman je inferioran Ahura Mazdi. Najvažnija razlika leži u prirodi materije: manihejstvo je smatra inherentno zlom, dok je zoroastrizam slavi kao dobru Božju kreaciju. To vodi radikalno različitim etičkim sustavima: manihejstvo zagovara asketizam, a zoroastrizam slavi život.

Manihejstvo naspram Gnosticizma

Manihejstvo se često klasificira kao oblik gnosticizma, ali postoji fundamentalna razlika u porijeklu zla. U većini gnostičkih sustava, materijalni svijet i zlo rezultat su pogreške unutar samog božanskog svijeta (*plerome*). Zlo je, dakle, derivat unutar izvorno monističkog sustava. U manihejizmu, Zlo nije rezultat pada; ono je vječni, neovisni princip koji postoji oduvijek. Kozmička drama ne započinje unutarnjom pogreškom, već vanjskim napadom Tame na Svjetlo (Jonas, 1963).

Manihejstvo naspram Islama

Odnos manihejstva i islama je kompleksan. Širenje islama bilo je ključni čimbenik u nestanku manihejstva u Mezopotamiji i Središnjoj Aziji. Strogi monoteizam islama bio je teološki nepomirljiv s radikalnim dualizmom. Istovremeno, islamski povjesničari, poput Ibn al-Nadima, proizveli su značajnu polemičku literaturu protiv manihejaca (*zindīqa*). Iako neprijateljski nastrojeni, ovi tekstovi pružaju vrijedan vanjski izvor za razumijevanje doktrina koje su nastojali iskorijeniti.

Tablica 3: Proširena komparativna analiza dualističkih i monoteističkih sustava

Kriterij	Manihejstvo	Zoroastrizam (kasniji)	Gnosticizam (tipični)	Islam (ortodoksni)
Porijeklo Zla	Vječni, nestvoreni princip, jednak Dobru.	Stvoreno, ali inferiorno biće (Angra Mainyu).	Posljedica pogreške unutar božanske plerome.	Nije samostalan princip; proizlazi iz stvorenog bića (Iblis/Šejtan) i ljudske neposlušnosti.
Stvoritelj Svijeta	Živi Duh (emanacija Dobra) stvara svijet kao mehanizam za spasenje.	Dobri Bog (Ahura Mazda) stvara savršen svijet.	Niže božanstvo (Demijurg), odvojeno od Vrhovnog Boga.	Jedan, svemogući Bog (Allah) stvara sve.
Priroda Materije	Inherentno i supstancijalno zla.	Inherentno dobra, ali pokvarena utjecajem zla.	Zla, iluzorna ili neutralna; zatvor za duh.	Inherentno dobra; znak Božje moći i dobrote.
Status ljudskog tijela	Zatvor za božansku dušu (svjetlost); izvor iskušenja.	Dobra kreacija, ali podložno nečistoći.	Zatvor ili grobnica duha.	Časna Božja kreacija; bit će proživljeno na Sudnjem danu.
Put Spasenja	<i>Gnoza</i> (spoznaja) i radikalni asketizam.	Etički izbori, ritualna čistoća.	<i>Gnoza</i> (tajno znanje) za bijeg iz materije.	Podvrgavanje Božjoj volji (Islam), vjera i dobra djela.
Eshatologija	Konačno razdvajanje Svjetla i Tame; uništenje materije.	Pobjeda dobra; obnova svijeta (Frashokereti).	Povratak duše u božansku pleromu.	Sudnji dan, uskrснуće tijela, vječni raj ili pakao.

Odjeci kroz stoljeća: Nasljeđe manihejstva

Utjecaj na srednjovjekovne dualističke pokrete

Manihejske ideje preživjele su u srednjem vijeku kroz niz dualističkih pokreta:

Paulicijani: Sekta koja se pojavila u Armeniji u 7. stoljeću, s vjerovanjem u dva boga (zlog stvoritelja materije i dobrog nebeskog Boga).

Bogumili: Nastali na Balkanu u 10. stoljeću, predstavljali su sintezu pavličanskog i manihejskog učenja.

Katari (Albigenzi): Moćni dualistički pokret u južnoj Francuskoj (12.–13. st.) koji je svoje vjerovanje temeljio na manihejskom dualizmu. Protiv njih je pokrenut brutalni Albigenški križarski rat (Lambert, 1998).

Filozofski utjecaj: Intelektualna borba svetog Augustina

Najdublji utjecaj manihejstva na zapadnu misao ostvaren je, paradoksalno, kroz njegovog najljućeg protivnika – svetog Augustina. Prije obraćenja, Augustin je devet godina bio manihejski „Slušatelj”. Njegova kasnija teološka karijera bila je, u velikoj mjeri, cjeloživotna intelektualna borba s vlastitom manihejskom prošalošću (O'Donnell, 2005). Istraživanja Johannesa van Oorta (2020) pokazuju da je Augustin posjedovao dubinsko znanje o manihejstvu, stečeno izravnim proučavanjem Manijevih spisa.

Zlo kao lišenost dobra (*privatio boni*): Manihejski sustav nudio je jasan odgovor na pitanje *unde malum?* (odakle zlo?): zlo je vječna, neovisna supstanca. Za Augustina je ovo bilo neprihvatljivo jer je ugrožavalo Božju svemoć. Stoga je, oslanjajući se na neoplatonizam, razvio svoju ključnu doktrinu o zlu kao *privatio boni* – lišenosti ili odsutnosti dobra.

Slobodna volja naspram determinizma: Manihejska teologija mogla se tumačiti kao oblik determinizma. Augustin je na ovo odgovorio snažnim naglaskom na slobodnoj volji (*liberum arbitrium*) kao izvoru moralnog zla.

Naslijeđe kroz pobijanje: Augustinova borba s manihejizmom imala je dalekosežne posljedice. Time što je bio prisiljen razviti tako sofisticirane odgovore na manihejska pitanja, Augustin je osigurao da ta ista pitanja ostanu u središtu zapadne teologije i filozofije. Kroz Augustinovo pobijanje, manihejstvo je ironično postalo temeljni „drug” u odnosu na kojeg je definiran velik dio zapadne kršćanske misli.

Književni odjeci: Perzijska mistična poezija

Nakon što je manihejstvo potisnuto u Perziji, njegove temeljne ideje o duši zarobljenoj u materijalnom tijelu nastavile su živjeti u perzijskoj sufijskoj poeziji. Pjesnici poput Rumija (13. st.) i Hafeza (14. st.) koriste snažne metafore koje odražavaju ovu manihejsku dramu duše, poput duše kao „nebeske ptice” zarobljene u „kavezu tijela” (Nasr, 1987).

Prošireno naslijeđe: Manihejski arhetip u suvremenom svijetu

Najdublje naslijeđe manihejstva nije njegova specifična teologija, već njegova **struktura mišljenja**. Taj obrazac – radikalni, nepomirljivi dualizam – pokazao se kao nevjerovatno otporan predložak za tumačenje sukoba. Iako je "manihejski" postao koristan analitički pojam, važno je oduprijeti se iskušenju reduktivnog etiketiranja i prepoznati da složeni fenomeni rijetko odgovaraju savršenim dualističkim shemama.

Manihejska leća u političkom diskursu: "Carstvo zla"

Manihejska retorika pokazala se kao moćan politički alat. Jedan od najpoznatijih primjera je govor američkog predsjednika Ronalda Reagana iz 1983. godine, u kojem je Sovjetski Savez nazvao "carstvom zla". Ova fraza uokvirila je Hladni rat ne kao sukob interesa, već kao kozmičku borbu između apsolutnog dobra ("slobodni svijet") i apsolutnog zla. Ova beskompromisna binarnost, koja ne ostavlja prostora za nijanse, zrcali strukturu manihejskog mita. Takav diskurs funkcionira pojednostavljivanjem složenih geopolitičkih realnosti na moralnu bitku apsoluta (Hunt, 1987).

Dualizam u popularnoj i digitalnoj kulturi

Manihejski arhetipovi duboko su utkani u modernu popularnu kulturu.

Ratovi zvijezda (Star Wars): Saga o "Svjetloj" i "Tamnoj strani" Sile na prvi pogled izgleda kao klasičan manihejski narativ. Međutim, metafizika Sile bliža je taoističkom konceptu *yin-yanga*, gdje su svjetlo i tama amoralni, komplementarni aspekti jedne cjeline (Lyden, 2003). Ta napetost između moralnog dualizma priče i amoralnog dualizma metafizike čini *Ratove zvijezda* fascinantnim primjerom "vesternizacije" istočnjačkih koncepata kroz manihejsku leću.

Matrix: Ovaj film istražuje gnostičke teme. Dualizam između iluzornog materijalnog svijeta (Matrix) i "stvarnog svijeta" (Zion), te uloga spasitelja (Neo) koji donosi oslobađajuće znanje (*gnozu*), odražavaju trajnu moć gnostičko-manihejske kritike materijalne stvarnosti.

Digitalna kultura i kontroverza "filter-mjehurića": Koncept "filter-mjehurića" (Pariser, 2011) sugerira da algoritmi stvaraju izolirane informacijske svjetove, potičući manihejsku "mi protiv njih" podjelu. Međutim, ova je teorija postala predmetom značajne znanstvene kritike. Empirijske studije pronašle su malo dokaza za postojanje takvih mjehurića (Bruns, 2019). Paradoksalno, sama popularnost teorije svjedoči o privlačnosti manihejskog okvira. Ona nudi jednostavno, dualističko objašnjenje za složeni fenomen društvene polarizacije, ilustrirajući kako kognitivni dualizam opstaje kao privlačan, iako pojednostavljen, model.

Moderne akademske perspektive

Relevantnost manihejstva prepoznata je i u suvremenim akademskim disciplinama.

Psihologija religije: Radikalni dualizam apelira na intuitivnu sklonost ljudske kognicije da kategorizira svijet u jednostavne binarne parove (dobro/zlo, mi/oni), što olakšava snalaženje u složenom svijetu. Suvremeni radovi o privlačnosti gnosticizma potvrđuju kako ovakve sveobuhvatne naracije nude osjećaj reda i smisla u kaotičnom svijetu (Segal, 2021).

Postkolonijalna teorija: Kritičari poput Abdula JanMohameda (1985) koriste koncept "manihejske alegorije" za opisivanje kolonijalne tendencije strukturiranja svijeta u krute binarne opozicije (civiliziran/divlji, kolonizator/koloniziran). Ironično, ova "manihejska" logika korištena je za osudu samog manihejstva, "orijentalne" religije koja je uokvirena kao heretički "drugi" od strane zapadnih autoriteta.

Zaključak

Manihejstvo, nastalo u trećem stoljeću, razvilo je jednu od najsustavnijih formi dualizma u povijesti religije. Iako je kao institucionalizirana religija nestalo, njegova povijesna putanja svjedoči o izuzetnoj prilagodljivosti i globalnom doseg (Lieu, 1992).

Ključna inovacija manihejstva – stroga kozmološka podjela između svjetla i tame – ostavila je trajan trag na raspravama o prirodi zla. Augustinova borba s manihejskim učenjem pokazuje koliko je dualistička paradigma bila intelektualno izazovna (BeDuhn, 2010). Kasniji pokreti, poput bogumila i katara, baštinili su slične motive.

Pojam „manihejskog” s vremenom je ušao u širi diskurs kao metafora crno-bijelog razmišljanja (Bozeman, 1976). Osim u politici, manihejski obrasci prisutni su i u popularnoj kulturi, od filmskih saga do videoigara (Jenkins, 2006).

Sve to pokazuje da, iako je manihejstvo kao religijski sustav nestalo, njegov misaoni okvir nije iščezao. Preživio je kroz transformacije, oblikujući način na koji razumijemo sukobe, moral i identitete. U tom smislu, manihejstvo nije samo povijesna kurioznost, nego paradigma koja je i

dalje živa u intelektualnom i kulturnom imaginariju. Pitanje ostaje: je li manihejski pogled na svijet uvijek reduktivan, ili pak u određenim trenucima pruža potrebnu moralnu orijentaciju?

Literatura

- Augustin, A. (2018). *Ispovijesti* (Stjepan Hosu, Prev.). Kršćanska sadašnjost.
- Baker-Brian, N. J. (2011). *Manichaeism: An ancient faith rediscovered*. T&T Clark.
- BeDuhn, J. D. (2002). *The Manichaean body: In discipline and ritual*. Johns Hopkins University Press.
- BeDuhn, J. D. (2010). *Augustine's Manichaean dilemma, Volume 1: Conversion and Apostasy, 373–388 C.E.* University of Pennsylvania Press.
- BeDuhn, J. D. (2013). *The First Manichaean Philosophical Texts: The Kephalaia*. Brill.
- Bevan, A. A. (1930). Manichaeism. U J. Hastings (Ur.), *The encyclopaedia of religion and ethics* (Sv. 8). Charles Scribner's Sons.
- Bozeman, T. D. (1976). Politics and the Manichean style. *The Review of Politics*, 38(4), 516–539.
- Bruns, A. (2019). Filter bubble. *Internet Policy Review*, 8(4). <https://doi.org/10.14763/2019.4.1426>
- Couliano, I. P. (1991). *The tree of gnosis: Gnostic mythology from early Christianity to modern nihilism*. HarperSanFrancisco.
- Dubois, J.-D. (2017). The Coptic Manichaean Psalm to Jesus (N° 245). U S. N. C. Lieu, N. A. Pedersen, E. Morano, & E. Hunter (Ur.), *Manichaeism East and West*. Brepols.
- Foltz, R. (2010). *Religions of the Silk Road: Premodern patterns of globalization* (2nd ed.). Palgrave Macmillan.
- Gardner, I., & Lieu, S. N. C. (Ur.). (2004). *Manichaean texts from the Roman Empire*. Cambridge University Press.
- Gulácsi, Z. (2005). *Mediaeval Manichaean book art: A codicological study of Iranian and Turkic illuminated book fragments from 8th–11th century East Central Asia*. Brill.
- Hunt, M. H. (1987). *Ideology and U.S. foreign policy*. Yale University Press.
- JanMohamed, A. R. (1985). The economy of Manichean allegory: The function of racial difference in colonialist literature. *Critical Inquiry*, 12(1), 59–87.
- Jenkins, H. (2006). *Convergence culture: Where old and new media collide*. NYU Press.
- Jonas, H. (1963). *The Gnostic religion: The message of the alien God and the beginnings of Christianity* (2. izd.). Beacon Press.
- Klimkeit, H.-J. (1993). *Gnosis on the Silk Road: Gnostic parables, hymns and prayers from Central Asia*. HarperSanFrancisco.

- Lambert, M. (1998). *The Cathars*. Blackwell Publishers.
- Lieu, S. N. C. (1980). The diffusion of Manichaeism in the Roman Empire. *Journal of Roman Studies*, 70, 154–155.
- Lieu, S. N. C. (1992). *Manichaeism in the later Roman Empire and medieval China* (2. izd.). Mohr Siebeck.
- Lyden, J. C. (2003). *Film as religion: Myths, morals, and rituals*. NYU Press.
- Mantz, S. (2016). Manichaeism on the Silk Road. *World History Connected*, 13(3). Preuzeto s https://worldhistoryconnected.press.uiillinois.edu/13.3/forum_02_mantz.html
- Marschies, C. (2003). *Gnosis: An introduction*. T&T Clark.
- Mikkelsen, G. B. (2017). Manicheism in China. U *Oxford research encyclopedia of religion*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199340378.013.486>
- Nasr, S. H. (1987). *Islamic art and spirituality*. State University of New York Press.
- O'Donnell, J. J. (2005). *Augustine: A new biography*. Ecco.
- Pariser, E. (2011). *The filter bubble: What the internet is hiding from you*. Penguin Press.
- Segal, R. A. (2021). *The Allure of Gnosticism: The Gnostic Experience in Jungian Psychology and Contemporary Culture*. Routledge.
- Tardieu, M. (2008). *Manichaeism* (M. B. DeBevoise, Prev.). University of Illinois Press.
- van Oort, J. (2020). *Mani and Augustine: Collected essays on Mani, Manichaeism and Augustine*. Brill.